

Inleiding

Onze mensbeelden veranderen en het strafrecht verandert mee. Want is ook het strafrecht niet in laatste instantie ingebed in ons beeld van de mens, diens mogelijkheden, beperkingen en verantwoordelijkheden? Het daderbeeld is sinds de negentiende eeuw onmiskenbaar veranderd – en de laatste decennia ons inziens ook verhard: van zondige en (sociaal) zwakkere medemens die ter verantwoording dient te worden geroepen, maar die tegelijkertijd onze hulp en steun verdient, lijken heel wat daders te worden gezien als ernstige risicofactoren of zelfs onverbeterlijke vijanden van de samenleving, die zo veel mogelijk afgeschrikt en onschadelijk gemaakt moeten worden. Wat betreft de aanpak van daders is de nadruk in de loop van de twintigste eeuw verschoven van het zo veel mogelijk respecteren van iemands vrijheid en autonomie naar een *top down* disciplinerende van (misdadig) gedrag. Het nieuwe, defaitistische daderbeeld lijkt te nopen tot een *culture of control* waarin strafgeweld niet wordt geschuwd.

Ook het slachtoffer is onmiskenbaar niet meer wat het is geweest. De gelaedeerde partij die haar recht zocht, kon lange tijd in het strafproces zo goed als worden genegeerd. Maar de laatste decennia kan het slachtoffer niet alleen op meer belangstelling rekenen, ook onze visie op de benadeelde of beschadigde partij is in de loop van de tijd geëvolueerd: van zielig wezen in de marge lijkt het slachtoffer langzaam maar zeker uit te groeien tot een geëmancipeerde drager van rechten (en plichten?) die voor zichzelf een eigen positie opeist – met name ook in het strafproces. Daarnaast lijken slachtoffers niet zelden door de politiek te worden uitgespeeld tegen daders om zo strenger te kunnen straffen, zij het dat er ook een onderstroom waarneembaar is die tracht slachtoffer en dader juist bij elkaar te brengen.

Is er inderdaad sprake van verharding onder invloed van verschuivende mens- c.q. dader- en slachtofferbeelden? Of zijn er ook tegengestelde tendensen? Met welk mensbeeld ‘werken’ mensen die met daders en slachtoffers beroepsmatig te maken hebben, zoals rechters, advocaten, gerechtsambtenaren, mediators, inrichtingswerkers en geestelijk verzorgers?

Deze en andere vragen stonden centraal tijdens het Tweede Misdaadcongres, dat op 6 november 2014 werd gehouden aan de Universiteit van Tilburg. Het congres werd georganiseerd door strafrechtswetenschappers uit Amsterdam (VU), Maastricht (UM), Tilburg (TLS) en

Utrecht (UU) die actief betrokken zijn bij Stichting MENS (www.mensenstrafrecht.nl) en door het in Tilburg gevestigde Centrum voor Justitiepastoraat (CJP). Een aantal van de tijdens het congres gehouden (co)referaten is uitgewerkt tot artikelen en opgenomen in deze aflevering van *Justitiële verkenningen*. Daarnaast zijn enkele andere auteurs aangetrokken om dit nummer te verrijken.

In het artikel van Jacques Claessen, waarmee deze aflevering opent, wordt ervan uitgegaan dat ons misdaadrecht inderdaad ligt ingebed in een bepaald mens- en wereldbeeld en dat een verandering in mens- en wereldbeeld noodzakelijk tot een wijziging van ons misdaadrecht leidt. Deze stelling wordt in deze bijdrage veraanschouwelijkt door aandacht te besteden aan de overgang van het premoderne naar het moderne mens- en wereldbeeld en aan de veranderingen die deze overgang met zich heeft gebracht voor het misdaadrecht. In het bijzonder wordt – aan de hand van de hindoeïstische en boeddhistische door middel van meditatie verkregen visie op mens en wereld (het kwade is het ontbreken van het goede) – stilgestaan bij het oosterse denken over misdaad en straf (waarin stimulering van bewust-zijn oftewel *mindfulness* centraal staat). Het zal blijken dat dit denken aansluit bij het Bijbelse en platoonse ideeëngoed dat sinds het einde van de Middeleeuwen evenwel langzaam maar zeker in de marge is geraakt onder invloed van de toentertijd opkomende wetenschap die op afstandelijke wijze focust op de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid.

Vervolgens schetst Theo de Wit eerst de genealogie van de moderne seculiere rechtsstaat, die antropologisch gezien berust op een paradigmawisseling: niet de kosmisch-religieuze orde waarin de afzonderlijke mens zich voegt, staat voorop, maar het autonome individu. De seculiere democratische rechtsstaat impliceert ook een nieuwe status voor de religies en andere levensbeschouwingen: deze zijn niet langer een zaak van de staat, maar van de samenleving. Door beide transformaties komt de *vrijheid* in het centrum te staan: die van het autonome individu, terwijl ook de eenheid of homogeniteit van de politieke gemeenschap van onderop vanuit vrije initiatieven tot stand dient te komen. Volgens de auteur zijn er echter sinds de tweede helft van de negentiende eeuw drie problematische ontwikkelingen aan te wijzen die het christelijke beeld van de mens als een vrij, verantwoordelijk en ondefinieerbaar ‘beeld van God’ opnieuw relevant maken: de zoölogische, ‘wetenschappelijke’ beschrijving van de mens, die de mens tot

een risicofactor en een object van veiligheidsmanagement dreigt te reduceren, de tendentiële verdwijning van ‘onschuldige’ rampen en calamiteiten die de menselijke verantwoordelijkheid vergroot, maar ook de impuls om vooral ‘anderen’ te blameren voor onze fouten sterker maakt, en ten slotte de groeiende kloof tussen een juridisch en een moreel antwoord op misdaden, die het belang en de (on)mogelijkheid van vergeving voor het voetlicht plaatst.

Liza Cornet en Katy de Kogel focussen in hun bijdrage op biologische visies in het strafrecht en de criminologie en de wijdverbreide opvatting dat deze de mens per definitie beschouwen als onvrij. Zij betogen dat dit niet het geval is en doen dit aan de hand van enkele voorbeelden van moderne neurowetenschappelijke inzichten in relatie tot crimineel gedrag. Daarbij staan de auteurs stil bij de vraag waarin de huidige, ‘moderne’ biocriminologische ideeën verschillen van bepaalde invloedrijke historische biocriminologische ideeën en bij enkele hardnekkige mythes over het biologisch perspectief in de criminologie. Een mensbeeld waarin óók empirische resultaten en theorie vanuit biologisch perspectief zijn opgenomen, maakt de mens in hun visie vrijer dan een beeld dat daarvoor de ogen sluit.

Wouter Veraart keert zich in zijn artikel tegen de simpele dichotomie tussen daders en slachtoffers zoals die vaak domineert in ons maatschappelijk discours. Hij wijst erop dat het begrip ‘slachtoffer’ primair betrekking had op de persoon die binnen een (sacrale, religieuze, legale) procedure ritueel wordt geofferd om de wraak van de goden af te weren en de vrede in de gemeenschap te bewaren. In de vroegmoderne periode werd het woord *victima* (offerdier) tevens gebezigd voor de persoon van Christus. Hij werd gezien als het Lam Gods, het onschuldige offerlam dat na een oneerlijk proces gekruisigd werd en die stierf voor de zonden van de wereld. In de achttiende eeuw werd onder invloed van de Verlichting het slachtofferbegrip gesecculariseerd, zodat het iedere dode of gewonde als gevolg van een ongeluk, een misdrijf of een ramp kon aanduiden. Onze kunstgeschiedenis biedt echter interessante voorbeelden van schilderijen van mythische figuren, zoals Sisyphus en Prometheus, die reeds in de zestiende en zeventiende eeuw voorstellingen van seculier slachtofferschap laten zien. Vandaag wordt het begrip slachtoffer dikwijls gebruikt om de benadeelde partij in een rechtszaak aan te duiden. Maar daarbij wordt het benadeelde slachtoffer dat op zoek is naar erkenning bij de rechter, vaak tegenover de beschuldigde geplaatst die als een mogelijke boos-

doener wordt gezien. De herinnering aan de geschiedenis van het slachtofferbegrip kan ons echter leren dat het primair verwees naar de positie van de valselijk beschuldigde of veroordeelde in een juridisch of pseudojuridisch proces. Een rechtsstaat wordt juist bij uitstek gedefinieerd door zijn inspanningen om niet ook zelf slachtoffers te maken. Binnen zo'n staat is een slachtoffersensitief justitieel systeem alert op de mogelijkheid dat juist degenen die terechtstaan, ten prooi vallen aan een onrechtvaardig of politiek gemotiveerd proces dan wel aan de woede van de publieke opinie.

Vervolgens schetst Constantijn Kelk de geschiedenis van de wijze waarop de samenleving tegen gedetineerden aankijkt. Hij laat zien dat dit beeld aanmerkelijk aan verandering onderhevig is geweest: van (aanvankelijk) de mens als verwerpelijk object (voor de Tweede Wereldoorlog) tot een medemens behept met waardigheid die resocialisatie of psychische behandeling behoeft (na de Tweede Wereldoorlog) en die in de jaren zeventig als rechtsburger in de rechtsstaat van een rechtspositie is voorzien. Vervolgens werd hij in de jaren tachtig met een punitiever wordend strafrecht beschouwd als een vijand van de samenleving en uiteindelijk – met de opkomende veiligheidsideologie sinds de jaren negentig – bovendien als gevaarlijk gezien. Hem werd geen werkelijke resocialisatie meer toevertrouwd, tenzij hij zich daartoe expliciet gemotiveerd toonde, dit alles onder de noemer van 'eigen verantwoordelijkheid'. Aangezien de meest kwetsbare gedetineerden hierdoor buiten de boot vallen, lijkt het met deze individuele bejegening verbonden mensbeeld te kunnen worden gekarakteriseerd als *de verloren mens*.

De ontwikkeling van het Nederlandse jeugdstrafrecht in de afgelopen eeuw staat centraal in het artikel van Ido Weijers. De focus ligt daarbij op de ontwikkeling van het concept 'jeugd' vanaf het begin van de twintigste eeuw tot heden. Startend bij de notie van degeneratie en de idee van het verwaarloosde kind, ontstond in de jaren dertig van de vorige eeuw een psychologiseringsproces. Cruciaal daarbinnen was de notie van de kinderlijke natuur van het gedrag van jeugdige daders, die duidelijk was geïnspireerd door nieuwe inzichten uit de pedagogiek, de ontwikkelingspsychologie en de kinderpsychiatrie. Weijers stelt dat er recentelijk – na een enkele decennia durende trend in de richting van meer '*toughness on crime*' – indicaties zijn voor een opleving van de notie van de kinderlijke natuur van jeugdige delinquenten – opnieuw geïnspireerd door kennis en inzichten afkomstig uit de

gedragwetenschappen, maar nu ook uit de neurologie en uit hersenonderzoek.

Het artikel van Jaap Goedegebuure focust op de parallellen tussen de recentelijk bedachte term ‘zinloos geweld’ en het literaire thema van de ‘*acte gratuit*’ zoals ontwikkeld door de Franse modernistische schrijver André Gide. Deze ‘willekeurige daad’ is tevens aanwezig in de romans van Dostojewski, Camus en Arnon Grunberg. Bezien vanuit een filosofisch perspectief kan de ‘acte gratuit’ in verband worden gebracht met Nietzsches ‘*Wille zur Macht*’, maar ook met Batailles interpretatie van geweld als expresse van de wil om taboes te doorbreken en de grenzen tussen het profane en het heilige te overschrijden. Ten slotte zet Geert Corstens vanuit zijn ervaring bij de Hoge Raad zijn optimistische visie op de mens uiteen. Hij is van mening dat rechters zich er altijd bewust van zouden moeten zijn dat verdachte en veroordeelde mensen een positieve benadering verdienen – ook als dit in tegenspraak lijkt met de statistische gegevens over recidive. Cynisme is een houding die strafrechters niet zouden moeten overnemen. Echter, het strafrecht dient oog te hebben voor de belangen van de samenleving, van slachtoffers en van verdachte en veroordeelde mensen. Soms is een strenge straf noodzakelijk ter onderstreping van de regels waaraan we moeten gehoorzamen. Maar ook in die gevallen dient de rechter zich af te vragen of er plaats is voor hoop. Meedogenloosheid is geen goede houding voor een rechter. Overpeinzing en het wegen van alle belangen in kwestie zijn noodzakelijk. En soms is vergeving passend.

Theo de Wit

Jacques Claessen *

* Gastredacteur prof. dr. Theo de Wit is als universitair docent sociale en politieke filosofie en bijzonder hoogleraar vraagstukken geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen verbonden aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Gastredacteur mr. dr. Jacques Claessen is als universitair docent straf(proces)recht verbonden aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Maastricht. Daarnaast is hij rechter-plaatsvervanger bij de Rechtbank Limburg en redacteur van de *Nieuwsbrief Strafrecht* en het *Tijdschrift voor Herstelrecht*.